

Oskar Mulej

Central European University, Budapeszt

Narodowi liberałowie i ich spuścizna. Z dziejów „dewiacji” środkowoeuropejskiej tradycji liberalnej, 1867–1918

Niniejszy artykuł dotyczy wybranych cech liberalnych partii politycznych w Europie Środkowej przed I wojną światową, które można, zwłaszcza na tle ich „zachodnich” odpowiedników, uznać za typowe dla tego regionu. Przede wszystkim zostaną tu przedstawione dzieje tradycji, którą można określić jako „narodowo-liberalna”. Przegląd ten będzie dotyczył okresu między rokiem 1867 a I wojną światową, pobieżnie zarysowując sytuację powojenną, koncentrując się na częściach: niemieckiej, czeskiej i słoweńskiej dawnej Austrii (Przedlitawii). W mniejszym stopniu zostaną uwzględnione Cesarstwo Niemieckie – jako że liberalizm niemiecki można uważać za paradygmatyczny dla Europy Środkowej w owym czasie – oraz ziemie polskie i Węgry.

Moim głównym celem będzie ukazanie pewnych dalekosiężnych, strukturalnych oraz ideologicznych przemian w ruchu narodowo-liberalnym w ostatniej ćwiartce XIX w. Zawierają się w nich tendencje, które można uznać za nie lub nawet antyliberalne. Przede wszystkim zaś wskażę na trajektorię, do pewnego stopnia wspólną dla całego regionu, w stronę postaw otwarcie nacjonalistycznych. Ogólnie zatem będzie chodzić o złożoną współzależność między ideologiami, politycznymi organizacjami i językiem polityki w kontekście gwałtownych zmian w kulturze politycznej końca XIX w. w Europie Środkowej. Ponadto pokrótce przybliżę pojęcie „spadkobierców narodowych liberałów”.

Narodowy liberalizm – specjalność Europy Środkowej

Zarówno w kontekście ideologii, jak i tradycji politycznych w przeciągu XIX w. w Europie Środkowej wytworzył się szczególnie typ liberalizmu. Przez większą część tego stulecia pojęcia „narodowy” używano w sposób mniej lub bardziej synonimiczny z „liberalnym”, a w każdym razie „wzbudzało

podejrzenia o liberalne konotacje¹. Do pewnego stopnia odnosi się do również do Europy Południowo-Wschodniej, gdzie „narodowi liberałowie” także odgrywali znaczącą rolę, choć mamy tu niewątpliwie do czynienia z ruchami o odmiennym, regionalnym charakterze².

„Odrodzenie narodowe” w Europie Środkowej w XIX w. było ruchem, któremu zazwyczaj przewodzili właśnie liberałowie. Wolność, naczelną ideą liberałów, postrzegano także, a czasem przede wszystkim, jako „wolność narodową”, a więc dążność do politycznej emancypacji i zjednoczenia narodu postrzeganego często jako „jednostka zbiorowa”³. To samo można powiedzieć o innych liberalnych ideach: obywatelstwie, ograniczonym rządzie, wolnym handlu, samostanowieniu, postępie, indywidualizmie, cywilizacji, społeczeństwie obywatelskim – wszystkie one „towarzyszyły nacjonalizmowi [...] lub nawet wyrastały z niego”⁴. Naturalnie nacjonalizm nie zawsze spoglądał na wszystkie te wartości równie chętnie⁵. Niemniej walka o ład konstytucyjny, wolności obywatelskie i równość wobec prawa szły ręką w rękę z dążeniami narodowymi, wyrastającymi z etnicznego lub kulturowego pojmowania narodu, często łączonego z argumentami historycznymi. Brak państw narodowych (do 1867 r. na Węgrzech, 1871 w Niemczech i 1918 w pozostałych krajach) oraz odmienny niż na Zachodzie kontekst społeczno-kulturowy także przyczyniły się do wyłonienia specyficznego krajobrazu politycznego⁶.

Liberalizm, liczący się jako siła polityczna w Europie Środkowej zwłaszcza po rewolucjach 1848 r., był niemal nieodłączny od nacjonalizmu. Można zatem mówić o „narodowym liberalizmie” jako określeniu wspólnym dla wielu ideologii i ruchów politycznych charakterystycznych dla Europy Środkowej – dla których niemiecka partia narodowo-liberalna była modelowym przykładem. Z przyczyny początkowego braku konkurencji ze strony konserwatystów i katolików, pruskie, austriackie oraz południowoniemieckie

¹ M. Janowski, *Wavering Friendship. Liberal and national ideas in nineteenth century East-Central Europe*, „Ab Imperio”, 2000, no. 3–4, s. 80.

² Wywodząc się z odmiennych kultur politycznych, liberalizm w Europie Południowo-Wschodniej, np. w Serbii i Bułgarii, wykazywał cechy, które na Zachodzie określono by mianem „radikalnych”. Najbardziej uderzający był „społeczny konstruktywizm”, typowy tak dla elitarnych, antydemokratycznych liberałów rumuńskich, jak i populistycznych liberałów serbskich i bułgarskich. Zob. D. Mishkova, *The Interesting Anomaly of Balkan Liberalism, w: Liberty and the Search for Identity. Imperial Heritages and Liberal Nationalisms in a Comparative Perspective*, ed. I.Z. Dénes, Budapest–New York 2006, s. 399–456.

³ M. Janowski, *Wavering...*, s. 79.

⁴ M. Freedon, *Foreword, w: Liberty and the Search...*, s. X.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Dotyczy to także stosunków między liberałami a konserwatystami. I.Z. Dénes, *Liberalism and Nationalism. An Ambiguous Relationship*, w: *Liberty and the Search...*, s. 6–7.

partie liberalne w połowie stulecia uważano za „narodowe”⁷. Na tym tle powstał ścisły, choć niełatwy związek między liberalizmem a nacjonalizmem⁸ – jak to pokazuje przykład narodowych liberałów, którzy zostawszy partią współrządzającą w Cesarstwie Niemieckim, musieli porzucić wiele ze swych wcześniejszych liberalnych postulatów.

Narodowi liberałowie postrzegali samych siebie jako siłę modernizującą, co współgrało z projektami narodowego odrodzenia i emancypacji. Jako „narodowa partia tworząca nowoczesną kulturę i tożsamość narodową”⁹ dążyli też do wytworzenia nowoczesnej klasy średniej oraz osiągnięcia zachodniego (przede wszystkim brytyjskiego) poziomu rozwoju gospodarczego we własnych krajach. W istocie odnosi się wrażenie, że dla środkowoeuropejskich narodowych liberałów państwo było nie mniej ważną, a może ważniejszą kategorią niż wolność¹⁰. Jako nacjonałiści i modernizatorzy narodowi liberałowie bywali etatystami, centralistami, zwolennikami protekcjonizmu raczej niż wolnego handlu. Jednocześnie zazwyczaj popierali w miarę wolny od interwencjonizmu rządowego rynek wewnętrzny. Pobudzenie i wzmocnienie gospodarki narodowej postrzegali jako kluczowe dla unowocześnienia i konsolidacji narodu. To z kolei prowadziło czasami do przyjęcia neomerkantylistycznych koncepcji, np. Friedricha Lista¹¹. Co więcej, tradycje „oświeconego absolutyzmu” Józefa II i Fryderyka Wielkiego były przez liberałów powszechnie „uznawane za własne”¹².

Państwu narodowemu, które zazwyczaj stanowiło naczelny cel nacjonalistów, przypisywano potężne znaczenie zwłaszcza jako czynniki modernizującemu¹³. W krajach katolickich wybijającą się cechą narodowych liberałów była silna orientacja sekularystyczna, jako że sądzono, iż ponadnarodowa, „uniwersalistyczna” organizacja stała w sprzeczności z ideą narodową, a także nowoczesnością społeczną¹⁴. To naprowadza nas na jeden

⁷ L. Gall, *Einführung*, w: *Liberalismus im 19. Jahrhundert, Deutschland im europäischen Vergleich*, ed. D. Langewiesche, Göttingen 1988, s. 26.

⁸ I.Z. Dénes, *op. cit.*, s. 6.

⁹ *Ibidem*, s. 1.

¹⁰ M. Janowski, *Wavering...*, s. 70.

¹¹ Zob. R. Szporluk, *Communism and nationalism. Karl Marx versus Friedrich List*, Oxford 1988. Podczas „siedmiu tłustych lat (1866–1873) austro-niemiecka *Verfassungspartei* popierała politykę wolnego handlu; po krachu giełdowym 1873 r. przerzuciła się jednak na protekcjonizm”. F. Gottas, *Liberales in Österreich und Ungarn – Versuch einer Gegenüberstellung*, w: *Das Parteienwesen Österreich-Ungarns*, ed. G. Erdödy, Budapest 1987, s. 58–60.

¹² M. Janowski, *Wavering...*, s. 71.

¹³ M. Freeden, *op. cit.*, s. X. Należy dodać, że niekoniecznie chodziło tu o całkowitą niepodległość – co widać dobrze na przykładzie narodowych liberałów Przedlitawii.

¹⁴ „Primäres Kriterium für den österreichischen Liberalismus war immer schon mehr der Antiklerikalismus französischer Prägung als der vielgeschmähte Manchesterliberalismus

z możliwych podziałów między partiami liberalnymi: na „północne” – walczące głównie z konserwatystami o kwestie społeczno-gospodarcze – oraz „południowe” – definiowane poprzez opozycję względem katolicyzmu na gruncie kultury oraz światopoglądu¹⁵.

Zwłaszcza w państwach wielonarodowych, jakim była monarchia Habsburgów, rozwój partii liberalnych szedł w parze z rozwojem ruchów narodowych. Stąd też można mówić o szeregu tradycji narodowo-liberalnych, przy czym pierwszeństwo należy się tu Niemcom, także ze względu na ich silną pozycję gospodarczą i kulturalną. Również na Węgrzech liberalizm pojawił się w miarę wcześnie, wszakże w specyficznej postaci „liberalizmu szlacheckiego”. Z powodu braku narodowo zorientowanej klasy średniej ideologia ta rozwinęła się pośród liberalnie zorientowanej szlachty, a zwłaszcza ziemiaństwa pragnącego odgrywać rolę „złotego środka”, a nawet „stanu trzeciego”¹⁶. Ten typ liberalizmu widać w trzech głównych partiach węgierskich po 1867 r. Po 1875 r. większa część węgierskiej sceny politycznej – włączając w to partie Františka Deàka i Kálmána Tiszy – została zjednoczona w jednej Partii Liberalnej¹⁷. Dzięki cenzusowi wyborczemu i manipulacjom udało się jej utrzymać przy władzy do końca wieku¹⁸. Podobny szlachecki liberalizm rozwinął się też w Polsce¹⁹.

Liberałowie czescy podążali za wzorem niemieckich, aczkolwiek można też zauważyć, że apogeum ich wpływów przypadło na okres, gdy wpływy liberałów austro-niemieckich już osłabły²⁰. Natomiast słoweńscy, działający w kraju gospodarczo gorzej rozwiniętym, o społeczeństwie mniej zróżnicowanym, zdominowanym przez chłopów i niższą klasę średnią²¹, weszli na scenę polityczną jeszcze później. Początkowo słoweński ruch narodowy

englischer Provenienz gewesen”. L. Höbelt, *Die deutschnationalen und liberalen Gruppierungen in Cisleithanien. Von den Vereinigten Linken zum Nationalverband*, w: *Das Parteienwesen...*, s. 87.

¹⁵ L. Höbelt, *Die Deutschfreiheitlichen Österreichs. Bürgerliche Politik unter den Bedingungen eines katholischen Vielvölkerstaats*, w: *Liberalismus...*, s. 161, 167.

¹⁶ M. Szábo, *The Liberalism of the Hungarian Nobility*, w: *Liberty and the Search...*, s. 201–202.

¹⁷ I. Diószegi, *Die Liberalen am Steuer. Der Ausbau des bürgerlichen Staatssystems in Ungarn im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts*, w: *Liberalismus...*, s. 492–493.

¹⁸ G.B. Cohen, *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914*, „Central European History”, 2007, vol. 40 (2), s. 255.

¹⁹ M. Janowski, *Marginal or Central? The Place of the Liberal Tradition in Nineteenth-Century Polish History*, w: *Liberty and the Search...*, s. 239–272; 250; M. Szábo, *op. cit.*, s. 204.

²⁰ H. Lemberg, *Das Erbe des Liberalismus in der ČSR und die National Demokratische Partei*, w: *Die Erste Tschechoslowakische Republik als Multinationaler Parteienstaat*, ed. K. Bosl, Munich 1979, s. 76.

²¹ G.B. Cohen, *op. cit.*, s. 248.

obejmował też konserwatywne skrzydło, w istocie dominujące nad liberalno-narodowym. Całkiem niezależna partia liberalna, popierana przez wąską, lecz rosnącą warstwę narodo-nastrojonej klasy przedsiębiorców, pojawiła się dopiero w 1890 r.²²

Liberałowie niemieccy w Austrii nie byli tylko *die Liberalen*, lecz *Deutsch-liberale*, podczas gdy czescy i słoweńscy przyjęli po prostu nazwę Partii Narodowej. Przez większą część XIX w. ich nacjonalizm nie zakładał wrogiego stosunku do innych narodowości, pozostawał w miarę otwarty i tolerancyjny – można go więc uważać za rzeczywiście liberalny. Na przykład liberałowie niemieccy w Austrii, którzy po grudniowej konstytucji 1867 r. określali się mianem *Verfassungstreue* (konstytucyjnych), to stronnictwo wykształconych, „oświeconych” i „postępowych”, dla których wartości te szły po prostu w parze z kulturą niemiecką. Teoretycznie przynajmniej pozostawali otwarci na tych, którzy te wartości dzielili – to kultura i niemieckie *Bildung* określały w ich mniemaniu przynależność do niemieckiej wspólnoty, a nie pochodzenie.

Co ważne, niemieckojęzyczni Żydzi nie tylko uchodzili za Niemców, ale też byli licznie reprezentowani w ruchu liberalno-narodowym. Dobrym przykładem jest tu Adolf Fischhof, polityk austro-niemieckiej Partii Liberalnej, publicysta i pisarz pochodzenia żydowskiego, niemiecki nacjonalista, austriacki patriota i zagorzały obrońca praw kulturalnych i językowych wszystkich narodów monarchii Habsburgów²³. W przeciwieństwie do wielu swych kolegów z Partii Konstytucyjnej (której sam nie był członkiem) opowiadał się też przeciwko zjednoczeniu z Cesarstwem Niemieckim, popierając ideę Austrii jako państwa narodowości²⁴ (*Nationalitätenstaat*) – w opozycji do państwa narodowego – które miało się opierać na ideałach sprawiedliwości, równości i poszanowania godności wszystkich narodowości.

Czeska Partia Narodowa (*Národní strana*) pozostała, mimo sprzeciwu wobec ugody austriacko-węgierskiej, wierna programowi Františka Palackiego z 1848 r., czyli austriackiemu lojalizmowi i konstytucji jako gwarantowi swobodnego kulturalnego i politycznego rozwoju narodów słowiańskich. Należy tu też podkreślić, że żaden z liberalno-narodowych ruchów w Austrii nie popierał separatyzmu na pełną skalę ani też jawnego zerwania z Habsburgami. Jak zobaczymy, także ich następcy z przełomu wieków, choć o wiele bardziej otwarcie nacjonalistyczni – z wyjątkiem kilku radykalnych

²² P. Vodopivec, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. Stoletju*, Ljubljana 2006, p. 14–15.

²³ I. Reifowitz, *Threads Intertwined. German National Egoism and Liberalism in Adolf Fischhof's Vision for Austria*, „Nationalities Papers”, 2001, vol. 29, no. 3, s. 441–444.

²⁴ Zob. A. Fischhof, *Oesterreich und die Bürgschaften seines Bestandes*, wyd. 2, Wien 1870, s. 7–8, 51–52.

frakcji – nie dążyli do zniszczenia monarchii. Generalne rozróżnienie między ruchami narodowymi jako takimi i aspiracjami niepodległościowymi²⁵ w przypadku Austro-Węgier zasługuje zatem na szczególną uwagę.

Narodowe liberalizmy pozostałych austriackich narodowości także wzorowały się na modelu niemieckim, zarazem znajdując się z nim w narastającym konflikcie. Liberalny *Weltanschauung*, jakkolwiek uniwersalistyczny i „kosmopolityczny” by nie był, z punktu widzenia słowiańskich ruchów narodowych w Austrii robił przede wszystkim wrażenie paternalistycznego, jeśli nie otwarcie hegemonicznego. Co więcej, ruchy te, włączając stronnictwa narodo-liberalne, jak np. zarówno „Staro-”, jak i „Młodoczesi” oraz „Młodzi Słoweńcy”, unikały lub wręcz odrzucały etykietkę „liberałów” właśnie dlatego, że kojarzyła się ona z niemieckością²⁶.

Konflikt ten miał też czysto praktyczną stronę, jako że ordynacja wyborcza w Austrii po 1867 r. dawała niemieckim liberałom większość w Radzie Państwa, mimo iż Niemcy stanowili zaledwie około jednej trzeciej ludności Przedlitawii. Stąd też rządzący liberałowie niemieccy opowiadali się za centralizmem, który wzmacniał ich wpływy. Ogólnie rzecz biorąc, postrzegali oni narodowe aspiracje austriackich Słowian jako anachroniczne i niezgodne z liberalnymi ideałami, a zatem niebezpieczne dla niemieckiej kultury liberalnej²⁷.

Mimo wielu sprzeczności – takich jak tarcia między „narodowym” i „liberalnym” komponentem – narodowi liberałowie reprezentowali w miarę spójną propozycję ideową i model kultury politycznej. Mimo dzielących ich różnic – zwłaszcza jeśli idzie o społeczną pozycję i wpływy – można zatem określać ich wspólnym terminem „liberalny”. Zawiera się w nim uniwersalistyczny charakter ideałów narodowych, względnie kosmopolityczna kultura, przywiązanie do postępu gospodarczego i kulturalnego osiąganego drogą edukacji i stopniowych reform, spora doza kulturowej, religijnej i narodowej tolerancji, tendencje sekularystyczne oraz – *last but not least* – bezwzględne przywiązanie do zasad państwa prawa, równości wobec tegoż i porządku konstytucyjnego.

Co więcej, aż do lat 70. ugrupowania liberalne poszczególnych narodowości monarchii były wciąż zjednoczone także w sensie organizacyjnym, a zarazem Partia Konstytucyjna pozostawała otwarta na nie-Niemców, nie żądając od nich wyrzeczenia się własnej tożsamości, zwłaszcza jeśli

²⁵ M. Janowski, *Wavering...*, s. 78.

²⁶ H. Lemberg, *op. cit.*, s. 62.

²⁷ W latach 60. przeciw niemieckim liberałom powstał wspólny front niemieckich konserwatystów oraz Słowian, w tym liberałów; dekadę później siły te zjednoczyły się w „żelaznej” koalicji Eduarda Taaffe.

wyrażano ją jako regionalną kulturę poszczególnych krajów koronnych, a nie narodów. Przede wszystkim w przypadku słoweńskim, gdzie ruch narodowy był zdominowany przez konserwatystów, bycie liberałem kojarzono z „niemiecką partią”²⁸.

Konstytucja 1867 r. była sukcesem nie tylko dla niemieckich centralistów, nie wspominając o znaczeniu ugody z tego samego roku dla Węgrów, ale też oznaczała spory krok naprzód dla liberałów w monarchii Habsburgów w ich wszelkich narodowych odmianach. Jednocześnie jednak szybko dały o sobie znać procesy, które sprawiły, że ruch stał się zarówno mniej zjednoczony, jak i mniej liberalny. Można je podsumować następująco: 1) słabnące zaufanie dla liberalnych tendencji gospodarczych w wyniku kryzysu giełdowego 1873 r. oraz ogólnej reakcji przeciw indywidualizmowi²⁹; 2) dezorientacja spowodowana nieumiejętnością przystosowania się do polityki masowej, która przyniosła większą reprezentację narodów nieniemieckich oraz tych warstw ludności, które „nie podzielały liberalnego światopoglądu”³⁰; 3) przetasowania ideologiczne związane z rosnącymi wpływami nurtów radykalnych, skutkujące postępującym rozmywaniem się liberalnej tożsamości, z reguły na korzyść nacjonalizmu; 4) dezintegracja i szereg podziałów organizacyjnych; 5) na ogół nieudane próby przekształcenia się z partii elitarnych (*Honoratiorenparteien*) w ruchy masowe.

Koniec wieku: zwrot nacjonalistyczny i spadkobiercy narodowego liberalizmu

W ostatniej ćwierci XIX w. liberalne tradycje polityczne znalazły się pod rosnącym wpływem ruchów radykalnych, demokratycznych, nacjonalistycznych i socjalistycznych z jednej strony, a z drugiej – pod wpływem przekształceń społecznych prowadzących do nasilania się podziałów klasowych oraz masowej polityki. Jeszcze jako partia rządząca w Cesarstwie Niemieckim

²⁸ Mogło to prowadzić do poważnych dylematów osobistych; co widać dobrze w przypadku Dragotina Dežmana (Karla Deschmanna). Początkowo działacz słoweńskiego „odrodzenia narodowego”, skończył – za sprawą przywiązania do kultury niemieckiej i wartości liberalnych – w obozie niemieckim, uznany przez słoweńskich narodowców za renegata. Vincenc Ferer Klun, inny słoweński patriota, przeszedł do niemieckich konstytucjonalistów w akcie sprzeciwu wobec konkordatu z 1868 r. i powiązań słoweńskich polityków w Krainie z Kościołem katolickim. P. Vodopivec, *O gospodarskih...*, s. 49.

²⁹ R. Hoffmann, *Gab es schönerianisches Milieu? Versuch einer Kollektivbiographie von Mitgliedern des „Vereins der Salzburger Studenten in Wien”*, w: *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, ed. E. Bruckmüller, Wien–Köln 1990, s. 277.

³⁰ Zob. A. Fuchs, *Geistige Strömungen in Österreich 1867–1918*, Wien 1984, s. 10.

i do 1879 r. w austriackiej części monarchii Habsburgów (tzw. *Hochliberalismus*) liberałowie musieli iść na wiele kompromisów, a organizacje liberalne dostosować się do zmieniających się realiów politycznych: poszerzania bazy wyborczej, mobilizacji społecznej i umasowienia polityki, aż do powszechnych wyborów dla mężczyzn z 1907 r. Początkowo liberałowie usiłowali przeciwdziałać tym zmianom. Przywódcy Partii Konstytucyjnej świadomi zagrożenia, jakie dla ich wpływów stanowiły nacjonalistyczne masy, za „najlepszą obronę” uznali „podtrzymanie ograniczeń w powszechnym prawie wyborczym”³¹ opartym na systemie kurialnym, cenzusie majątkowym i wyborach pośrednich.

Pierwszy wyraźny podział w nurcie liberalnym w latach 70. można umownie nazwać podziałem na lewicę i prawicę. Proces ten zaszedł najdalej w Cesarstwie Niemieckim, gdzie doprowadził do powstania oddzielnych, konkurujących ze sobą partii, przy czym formacja lewicowa zdystansowała się od Bismarcka i działań jego rządu w sferze gospodarczej, włączając w to ustawodawstwo społeczne³². W Austrii, gdzie rozłam był początkowo mniej drastyczny, prawe skrzydło poszło w kierunku umiarkowanie konserwatywnym³³ i elitarnym, lewe natomiast w stronę nastrojów demokratycznych i nacjonalistycznych³⁴. W przypadku austriackich Niemców uwidoczniło się to w 1871 r., gdy na lewicy Partii Konstytucyjnej powołano narodowo zorientowany³⁵ Klub Postępowy (*Fortschrittsklub*); w Czechach zaś w 1874 r., gdy Młodoczesi oddzieli się od starej Czeskiej Partii Narodowej, tworząc „Narodową Partię Wolnomyślicielską” (*Národní strana svobodomyslná*). Faktyczną przyczynę podziału stanowiły zwykle praktyczne kwestie aktualnej polityki, a obie partie pozostawały „częściami tego samego ruchu”³⁶.

Zwłaszcza pośród austriackich Niemców konserwatywno-elitarny styl *Altliberalen* był poddawany coraz ostrzejszej krytyce przez młodsze, bardziej radykalne pokolenie, skłaniające się coraz bardziej ku nacjonalizmowi, który osiągnie apogeum na przełomie wieków, odmieniając oblicze austriackiego (post)liberalizmu. Stosunek między składnikami: narodowym i liberalnym narodowego liberalizmu zmieniał się od lat 70., aż do zwycięstwa tego

³¹ C.E. Schorske, *Fin de Siecle Vienna. Politics and Culture*, New York 1981, s. 125.

³² Zob. D. Langewiesche, *Liberalismus und Bürgertum in Europa*, w: *Bürgertum im 19. Jahrhundert*, ed. J. Kocka, München 1988, s. 374–375.

³³ F. Gottas, *op. cit.*, s. 66.

³⁴ Zob. H.H. Brandt, *Liberalismus in Österreich zwischen Revolution und Großer Depression*, w: *Liberalismus...*, s. 154.

³⁵ K. Berchtold, *Grundlinien der Entwicklung der politischen Parteien in Österreich seit 1867*, w: *Österreichische Parteiprogramme 1868–1966*, ed. K. Berchtold, Wien 1967, s. 73.

³⁶ B.M. Garver, *The Young Czech Party 1874–1901 and the emergence of a multi-party system*, New Haven 1978, s. 82.

drugiego ok. 1900 r. Nacjonalizm zyskiwał na sile i intensywności, przyjmując formy integrystyczne i radykalne, w niektórych przypadkach oparte również na ideach rasistowskich³⁷. Zwłaszcza w latach 1890–1914 narodowo-liberalna synteza w polityce niemieckiej została „zaatakowana i przekształcona”³⁸, a większość liberałów zrewidowała swoje ideały, „przejmując zajadły i często nietolerancyjny nacjonalizm, militarizm i rządowy paternalizm”³⁹.

Lata 1880–1910 wyznaczają „przełom w historii ruchów i ideologii narodowych”⁴⁰, w wyniku którego nowa, aliberalna ideologia nacjonalistyczna wstąpiła na scenę środkowoeuropejskiej polityki, odrzucając liberalizm i oskarżając go o „kosmopolityzm, egoizm, materializm i obojętność wobec kwestii narodowych”⁴¹. Radykalny, ekskluzywny, plebejski, antymodernistyczny i agresywny nacjonalizm w swej „czystej” postaci reprezentowały austriackie stronnictwo wielkoniemieckie (pangermańskie), polska Narodowa Demokracja oraz – w nieco mniejszym stopniu – czescy pravicowi radykałowie⁴². „Stary liberalizm” i „nowy nacjonalizm” (według terminologii Macieja Janowskiego) stanęły do rywalizacji, w której liberałowie starali się dostosować do nowych warunków, m.in. „coraz bardziej podkreślając narodowy charakter swego programu”⁴³.

Pieter Judson twierdzi⁴⁴, że zwrot ku nacjonalizmowi, wykonany przez znaczącą część austro-niemieckich (post)liberałów, nie oznaczał zdrady ich wcześniejszych ideałów, lecz przeciwnie – ich pełną realizację. Niezależnie od tego, czy przyjąć ów pogląd, wydaje się niezaprzeczone, że ostatnia ćwierć XIX stulecia przyniosła nową świadomość polityczną, prowadzącą do osłabienia ideologii liberalnej oraz daleko idącą transformację, a nawet częściową dezintegrację liberalnych organizacji. Co więcej, ta nowa świadomość nie ograniczała się tylko do niemieckiej sceny politycznej. Czesi lub Słoweńcy mogli nie mieć swojego Schönerera ani swojego Dmowskiego, nie oznacza to jednak, że ideał *Volksgemeinschaft* w słowiańskim

³⁷ E. Kurlander, *The Rise of Völkisch-Nationalism and the Decline of German Liberalism. A Comparison of Liberal Political Cultures in Schleswig-Holstein and Silesia 1912–1924*, „European Review of History”, 2002, vol. 9 (1), no. 23–36, s. 28.

³⁸ Z.M. Szaz, *The Ideological Precursors of National Socialism*, „The Western Political Quarterly”, 1963, t. 16, no. 4, s. 932.

³⁹ B.B. Frye, *The German Democratic Party 1918–1930*, „The Western Political Quarterly”, 1963, vol. 16, no. 1, s. 167.

⁴⁰ M. Janowski, *Wavering...*, s. 82.

⁴¹ *Ibidem*, s. 84.

⁴² G.B. Cohen, *op. cit.*, s. 267.

⁴³ M. Janowski, *Wavering...*, s. 84.

⁴⁴ Zob. P.M. Judson, *Exclusive revolutionaries. Liberal politics, social experience, and national identity in the Austrian Empire, 1848–1914*, Ann Arbor 1996.

wydaniu⁴⁵ lub też agresywna wrogość wobec obcych (najczęściej Niemców i Żydów)⁴⁶ były im obce. Nowy styl w polityce, charakteryzujący się masową mobilizacją i retoryką odnoszącą się do emocji raczej niż do rozsądku, od lat 80. XIX w. stał się typowy dla polityki w Przedlitawii niezależnie od narodowości.

„Stary liberalizm” i „nowy nacjonalizm” można też traktować jako dwa typy idealne. Większość sceny politycznej w Przedlitawii lokowała się w istocie gdzieś pomiędzy nimi, ewoluując od postaw inkluzywnych do ekskluzywnych, od modernistycznych do antymodernistycznych, od uniwersalizmu ku partykularyzmowi, od elitaryzmu ku polityce masowej, od racjonalizmu ku popularnym sloganom. Zwłaszcza w tym ostatnim wypadku nacjonaliszców „nie zerwali z dawną ideologią liberalną”: metamorfoza miała charakter ciągły, a „nowa ideologia narodowa” zachowywała elementy starej⁴⁷. Nowi nacjonaliszców z reguły trzymali się głównych liberalnych haseł (takich jak wolność i postęp), nadając im coraz to mniej liberalny koloryt. Najbardziej widoczny rezultat tej transformacji na poziomie polityki partyjnej stanowiło, zwłaszcza w przypadku Niemców austriackich, postępujące rozdrobnienie w okresie reform ordynacji wyborczej z 1897 i 1907 r.⁴⁸

Przeźren między liberałami w starym stylu – *Verfassungstreuer Großgrundbesitz* (konstytucjonalistami-posiadaczami ziemskimi) – a rasistowskimi nacjonalistami i zwolennikami Wielkich Niemiec była szeroka: zawierało się w niej wiele frakcji i trudno wyznaczyć linię podziału między liberałami a antyliberałami. Jedną z nich może być „stosunek do kwestii żydowskiej”⁴⁹, wyznaczany obecnością antysemitycznej retoryki. Słynny

⁴⁵ Zob. P. Vodopivec, *Ruski „mir”, južnoslovanska zadruga in slovenski liberalci*, „Prispevki za novejšo zgodovino”, R. 46, 2006, nr 1, s. 65–78.

⁴⁶ Podobnie jak w Alpach, w słoweńskiej części Austrii niemalże nie było Żydów. Niemniej „antysemickie postawy” wyróżniały słoweńskich liberałów od lat 60. XIX w. aż do lat międzywojennych. Zob. J. Perovšek, *Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941*, „Prispevki za novejšo zgodovino”, R. 51, 2011, nr 1, s. 102; M. Zajc, *Jud kot Nemeec, liberalec, kapitalist. O slovenskem antisemitizmu v zadnjih desetletjih habsburške monarhije*, w: *Slovenski Judje. Zgodovina in holokavst. Pregled raziskovalnih tematik*, ed. I. Šumi et al., Maribor 2012, s. 108–117.

⁴⁷ M. Janowski, *Wavering...*, s. 83.

⁴⁸ L. Höbelt, *Die Deutschfreiheitlichen...*, s. 166.

⁴⁹ „W chwili gdy nowi nacjonaliszców ogłosili wykluczenie Żydów z wspólnoty narodowej, ich rywale zostali zmuszeni do opowiedzenia się za którąś ze stron. Albo mogli odciąć się od zasymilowanych Żydów, którzy aż dotąd stanowili pokaźną część ich zwolenników, tracąc swą tożsamość i roztapiając się w nowym, prężnym ruchu nacjonalistycznym. Albo też mogli pozostać wierni dawnym ideałom, broniąc asymilacji i otwartej formuły narodu, płacąc marginalizacją i izolacją w świecie polityki masowej. Jakakolwiek byłaby ich decyzja, oznaczała koniec dawnego konsensusu liberalno-narodowego”. M. Janowski, *Wavering...*, s. 84.

program uchwalony w Linzu w 1882 r., wyrażający radykalnie demokratyczne, nacjonalistyczne i quasi-socjalistyczne⁵⁰ postulaty młodszego pokolenia liberałów, z których niektórzy stali się potem socjaldemokratami, inni zaś radykalnymi nacjonalistami, nie zawierał jeszcze haseł antysemitycznych. Pojawiły się one dopiero w 1885 r., w punkcie 12, dodanym przez Schönerera⁵¹.

Georg von Schönerer ze swym zajadłym, rasistowskim antysemityzmem i epatującym brutalnością stylem raczej nie może być uznawany za liberała. Natomiast w przypadku umiarkowanych, choć już integralnych nacjonalistów, takich jak Julius Derchatta albo Otto Steinwender⁵², mogą pojawić się już wątpliwości. Podobnie rzecz ma się z Karem Kramářem⁵³ w Czechach lub Ivanem Hribarem⁵⁴ w Słowenii. Jasne jest natomiast, że we wszystkich tych przypadkach widać wyraźną ewolucję w stronę integralnego nacjonalizmu. Można ją zauważyć także u narodowych liberałów takich jak młodocześni, którzy starali się „zachować ciągłość i konkurować o nowych zwolenników w ramach swojej wspólnoty językowej z radykalnym nacjonalistami, agrariuszami i socjaldemokratami”⁵⁵. Nawet na Węgrzech, gdzie wysoki cenzus wyborczy pozwolił liberałom utrzymać się przy władzy aż do I wojny światowej, polityka liberalna stała się wyraźnie nacjonalistyczna już pod koniec wieku, czego widomą oznaką był nacisk na madziaryzację i prześladowanie mniejszości.

W Polsce w trzech ostatnich dekadach XIX w. również doszło do przejścia „od nacjonalizmu lewicowego do prawicowego”⁵⁶, choć liberałowie wciąż uważali się za „strażników idei narodowej”⁵⁷. W Galicji liberalizm

⁵⁰ P. Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany & Austria*, wyd. popr., London 1988, s. 145.

⁵¹ Punkt 12 głosił: „Usunięcie wpływów żydowskich ze wszystkich obszarów życia publicznego jest konieczne dla przeprowadzenia pożądanego reform”. P. Pulzer, *op. cit.*, s. 147.

⁵² Stanowiskiem *Deutschnationale Vereinigung* – radykalnej frakcji założonej przez Steinwendera w 1887 r. po odłączeniu się od nacjonalistycznego *Deutscher Klub* – w stosunku do Żydów, było: „Ani antysemityzm, ani opozycja wobec niego. Sprawę tę pozostawia się sumieniu członków”. Partia nie była jednomyślna w sprawie antysemityzmu, który – wedle Steinwendera – „nie był żadną miarą najpilniejszą ze spraw”. *Ibidem*, s. 150. Z drugiej strony, program Zjednoczonej Lewicy z 1885 r. wyraźnie odrzucał antysemityzm, natomiast Zjednoczonej Niemieckiej Lewicy z 1895 nie zajmował stanowiska w tej sprawie. *Ibidem*, s. 151.

⁵³ Zob. Karel Kramář (1860–1937). *Život a dílo*, ed. J. Bilek, L. Velek, Praha 2009.

⁵⁴ Zob. I. Grdina et al., *Hribarjev zbornik*, Ljubljana 2010.

⁵⁵ G.B. Cohen, *op. cit.*, s. 267.

⁵⁶ Zob. H.A. Winkler, *Vom linken zum rechten Nationalismus. Der deutsche Liberalismus in der Krise von 1878/79*, „Geschichte und Gesellschaft”, R. 4, 1978, Bd. 1: *Liberalismus im aufsteigenden Industriestaat*, p. 5–28.

⁵⁷ M. Janowski, *Marginal...*, s. 262.

przetrwiał jedynie na zachodzie⁵⁸; sieć organizacji społecznych w znacznej mierze została przejęta przez Narodową Demokrację z jej ideologią „narodowego egoizmu”. Podobny proces miał miejsce w całej Przedlitawii, choć przebiegał mniej stopniowo i doprowadził do mniej jednoznacznych rezultatów. Poza Wiedniem, zwłaszcza w regionach alpejskich i w Czechach można dostrzec ogólny wzorzec stopniowego, czasem niejednoznacznego przechodzenia od starego liberalizmu do nowego nacjonalizmu⁵⁹.

Innym czynnikiem wskazującym na zmianę w polityce liberalnej było pojawienie się nowego nazewnictwa, które w ostatniej ćwiartce XIX w. zaczęło wypierać przymiotnik „liberalny”. W zróżnicowanym krajobrazie polityki niemieckiej odpowiadało to – mniej więcej – podziałowi na liberalną lewicę i prawicę⁶⁰. Podczas gdy ta druga, zjednoczona w Partii Narodowo-Liberalnej, zachowała starą nazwę, na lewicy pojawiły się nowe szyldy: „postępowy” (*fortschrittlich*) i „wolnomyślny” (*freisinnig*)⁶¹. „Liberalne” logo stawało się coraz mniej popularne, a podobny trend można zaobserwować też w innych krajach. Etykiety „postępowa” (*napreden*) oraz „wolnomyślna” (*svobodomiseln*) zostały przyjęte przez słoweńskich liberałów, którzy w 1894 r. założyli własną organizację – Narodową Partię Krainy (*Narodna stranka za Kranjsko*), przemianowaną w 1905 r. na Partię Narodowo-Postępową (*Narodno-napredna stranka*). Podobnie było w Czechach, gdzie przymiotnik „wolnomyślny” włączono do nazwy partii młodoczeskiej (*Národní strana svobodomyslná*). „Postępowy” znalazł się w nazwie Radykalnej Partii Postępowej (*Strana radikalněpokroková*), a potem Czeskiej Partii Postępowej Masaryka (*Česká strana pokroková*). Niemcy austriaccy dodawali do tego takie określenia jak *deutschfreiheitlich* i *deutschnational* („niemiecko-wolnościowy” i „niemiecko-narodowy”). Na Węgrzech Partia Liberalna przyjęła nazwę *Szabadelvű Párt*, co można przetłumaczyć jako „wolnomyślna”. W Królestwie Polskim po 1905 r. liberałowie tworzyli partię Postępowych Demokratów⁶².

⁵⁸ *Ibidem*, s. 261.

⁵⁹ L. Höbelt, *Die Deutschfreiheitlichen...*, s. 166; B.M. Garver, *op. cit.*, s. 116; H. Ritter, *Austro-German Liberalism and the Modern Liberal Tradition*, „German Studies Review”, V 1984, vol. 7, no. 2, p. 240.

⁶⁰ J.R. Winkler, *Sozialstruktur, politische Traditionen und Liberalismus, Eine empirische Längsschnittstudie zur Wahlenentwicklung in Deutschland 1871–1933, Schriften des Zentralinstituts für sozialwissenschaftliche Forschung der Freien Universität Berlin*, Bd. 75, Wiesbaden 1995, s. 63.

⁶¹ R. Vierhaus, *Liberalismus*, w: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd. 3, wyd. 4, ed. O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck, Stuttgart 1992, s. 743–744, 782.

⁶² M. Janowski, *Marginal...*, s. 261.

Łączyły się z tym podziały wewnątrz ruchu liberalnego oraz przejmowanie liberalnych haseł i elementów programu przez partie wywodzące się z odmiennych tradycji. Liberalizacja prawa wyborczego w latach 1882 i 1897 (nie wspominając o 1907) i towarzysząca im dywersyfikacja w życiu politycznym doprowadziły do powstania partii, które wymykały się starymu podziałowi na liberałów i konserwatystów. Co więcej, narodowym liberałom coraz trudniej było uzasadniać swe pretensje do reprezentowania całego „narodu”⁶³. Porzucenie idei narodowej jedności i etykiety „partii narodowej” szło im opornie, mimo że te roszczenia coraz jaskrawiej odstawały od politycznej rzeczywistości, z jej narastającymi podziałami na tle klasowym i innymi.

Można też twierdzić, że pod koniec XIX w. pojęcie liberalizmu na gruncie rzeczywistej polityki zostało „zredukowane do partii nowoczesności”⁶⁴. Przystosowując się do zmieniającego się otoczenia, partie i ugrupowania wywodzące się z tradycji narodowo-liberalnej przyjmowały różną taktykę. Niektóre zajęły pozycje konserwatywne, skupiając się na liberalnych ideałach, które już osiągnięto. Z drugiej strony dawne rozróżnienie na „liberałów” i „radykałów”⁶⁵ także traciło na znaczeniu, zwłaszcza w odniesieniu do lewicowego lub ogólnie rzecz biorąc, młodego liberalizmu, który ewoluował w kierunku „jakobinizmu”.

Zwolennicy tego skrzydła, zwłaszcza uważający się za reprezentantów niższych warstw średnich, które właśnie otrzymały prawa wyborcze, często dążyli do zbliżenia z socjalistami lub nacjonalistycznymi radykałami (również tymi jawnie wrogimi nowoczesności), co jeszcze bardziej przyczyniało się do rozdrobnienia liberalizmu jako siły politycznej. Jeśli chodzi o politykę w rozumieniu partyjnym, od przełomu wieków należy zatem raczej mówić o „spadkobiercach liberalizmu” łączących, na różne sposoby, elementy „drobnomieszczańskiego” radykalizmu, niemarksistowskiego socjalizmu i integralnego nacjonalizmu z liberalną spuścizną. Dobre przykłady tej mieszanki to m.in. Niemiecka Partia Ludowa w alpejskiej Austrii, Państwowi Prawicowi Radykałowie w Czechach lub też Narodowa Młodzież Radykalna jako wewnętrzna opozycja w słoweńskim ruchu radykalnym.

⁶³ J. Malíř, *Systém politických stran v českých zemích do roku 1918*, w: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, t. 1: *Období 1861–1938*, ed. J. Malíř, Brno 2005, s. 19.

⁶⁴ I.Z. Dénes, *op. cit.*, s. 1.

⁶⁵ Etykieta „radykalny” zaczęła stopniowo znikać od połowy XIX w., aby pojawić się znowu po 1900 r., a zwłaszcza 1918, zazwyczaj opatrzone dodatkowymi przymiotnikami: „radykalno-lewicowy (lub prawicowy)” albo „radykalno-narodowy”. Zob. P. Wende, *Radikalismus*, w: *Geschichtliche Grundbegriffe...*, Bd. 5, wyd. 4, s. 131–133.

Z normatywno-ideologicznego punktu widzenia można by nawet zasadnie twierdzić, że liberałowie przestali być narodowi wraz z końcem XIX w.⁶⁶ Z punktu widzenia tradycji partyjnych jednak równie dobrze można przypomnieć, że wciąż istniały partie kontynuujące tradycje narodowego liberalizmu w sensie organizacyjnym, bazy społecznej, specyficznych środowisk i nieco rozwodnionej ideologii. Wciąż też były jako takie postrzegane przez współczesną opinię, nawet jeśli niektóre z nich zachowały mniej liberalnego ducha i kultury niż partie ufundowane na odmiennej bazie ideologicznej. W przypadku Niemców austriackich całkowicie zasadnie można uznawać wszystkie masowe ruchy powstałe w latach 80. – Chrześcijańskich Socjalistów, Socjaldemokratów i „nowych” niemieckich nacjonalistów lub też „trzy demokratyczne niemieckie ugrupowania”⁶⁷ – za spadkobierców narodowych liberałów. Jednakowoż dwa pierwsze przyjęły całkowicie nową podstawę ideową (katolicka nauka społeczna, marksizm) i złąły się z istniejącymi wcześniej, obcymi liberalizmowi prądami: katolickim konserwatyzmem i ruchem robotniczym. Natomiast niemieccy nacjonaści, zachowując podstawowe liberalne hasła (postęp i wolność), przeformułowali narodowy komponent liberalnego programu, radykalizując go i stawiając na pierwszym miejscu. W 1908 r. większość tych ugrupowań, wyjąwszy dwa „bieguny” – resztki wiedeńskich liberałów pochodzenia żydowskiego i zwolenników Schönerera – połączyła się w Narodowym Związku Wolnych Niemieckich Deputowanych (*Nationalverband der Deutschfreiheitlichen Abgeordneten*)⁶⁸.

Zmiany strukturalne i nowe sposoby organizacji politycznej

W swojej teorii typów idealnych Max Weber poświęcił sporo uwagi zagadnieniu partii politycznych; jako pierwszy ustanowił też ogólne rozróżnienie między partiami reprezentującymi wąską społeczno-polityczną elitę (*Honoratiorenparteien*) oraz nowoczesnymi partiami typu masowego. Te pierwsze, „reprezentujące ograniczoną warstwę społeczną, która z racji pełnionych

⁶⁶ I.Z. Dénes, *op. cit.*, s. 2.

⁶⁷ „Die in den achtziger Jahren gespaltenen drei Gruppen der Deutschdemokratischen Bewegung”. K. Bosl, *Gesellschaft und Politische Parteien in der Donaumonarchie und in den Nachfolgestaaten*, w: *Die Erste Tschechoslowakische Republik...*, s. 14.

⁶⁸ L. Höbelt, *Die deutschnationalen...*, s. 86. Tendencja do podziałów wewnątrz narodowych liberałów „została spuentowana dążeniem do ponownego zjednoczenia i w 1910 znów stali się jedną partią, jak w 1867, choć ojciec zapewne nie rozpoznałby własnego dziecka”. P. Pulzer, *op. cit.*, s. 142.

funkcji i wpływów, rościła sobie prawo do przemawiania w imieniu całego społeczeństwa⁶⁹, stopniowo zanikały i – zdaniem Webera – były skazane na wymarcie⁷⁰, ustępując pola partiom nowego, masowego typu, które miały też zdominować życie parlamentarne.

Partie te winny wiązać się z ogólną demokratyzacją – posiadające demokratyczną „maszynę” partyjną, nowoczesną biurokracją i „duchową proletaryzacją”⁷¹. Od partii typu elitarnego miały je odróżniać „bardziej zjednoczone przywództwo i silniejsza dyscyplina”⁷². Przejście od jednego typu do drugiego nie było jednak nagłe⁷³: partie bliskie obu modelom współistniały przez pewien czas na scenie politycznej. W przeciwieństwie do partii elitarnych, „charakterystycznych zwłaszcza dla tradycyjnego liberalizmu”⁷⁴, idealny typ partii masowej w dużym stopniu zależał od rzeczywistego funkcjonowania partii socjaldemokratycznych⁷⁵. Podczas gdy te pierwsze opierały się na wspólnym światopoglądzie, tymi drugimi kierowali zawodowi politycy⁷⁶.

Inną cechą życia politycznego Europy Środkowej przełomu wieków były tzw. obozy (*Lager, tabori*): jednoczyły one partie z ich coraz silniej aktywizującym się zapleczem w postaci szerokiego spektrum organizacji społecznych, nieposiadających oficjalnego oblicza politycznego. Trzy podstawowe obozy skupiały się wokół katolickich konserwatystów, socjaldemokratów (marksistów) oraz ideologicznie najsłabiej określonych „liberałów”, „postępowców”, „wolnomyślnych” – czasem określanych po prostu jako „narodowcy”. Polityczne obozy były też blisko związane z określonymi środowiskami, co szczególnie odnosi się do ostatniego z nich, reprezentującego najwyraźniej tradycje XIX-wiecznych narodowych liberałów.

Podzielony z przyczyn ideowych, środowiskowych i społecznych⁷⁷ obóz narodowych liberałów epoki *fin-de-siècle* obejmował frakcje od umiarkowanych świeckich konserwatystów po niemarksistowskich socjalistów.

⁶⁹ W.J. Mommsen, *The Political and Social Theory of Max Weber*, Chicago 1989, p. 125.

⁷⁰ R.F. Titunik, *Democracy, Domination and Legitimacy in Max Weber's Political Thought*, w: *Max Weber's 'Economy and Society'. A Critical Companion*, ed. Ch. Camic, Ph.S. Gorski, D.M. Trubek, Stanford 2005, s. 154.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² M. Weber, *Gesammelte Politische Schriften*, München 1921, s. 423, cyt. za: J.P. Mayer, *Max Weber and German Politics. A Study in Political Sociology*, wyd. 2, London 1955, s. 114.

⁷³ J.P. Mayer, *op. cit.*, s. 82.

⁷⁴ W.J. Mommsen, *op. cit.*, s. 14.

⁷⁵ Zob. G. Haupt, *Model Party. The Role and Influence of German Social-Democracy in South-East Europe*, w: G. Haupt, P. Fawcett, E. Hobsbawm, *Aspects of International Socialism, 1871–1914. Essays by Georges Haupt*, Cambridge 2011, s. 48–80.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 100.

⁷⁷ G.B. Cohen, *op. cit.*, s. 266.

Jako że ich korzenie sięgały narodowego liberalizmu połowy XIX w., idea narodowa była dla nich najważniejszym wspólnym punktem odniesienia i tożsamościowym spoiwem. Do tego dochodziły antyklerykalizm oraz pewna awersja wobec marksistowsko pojmowanej walki klas. Stąd też obóz liberalny ok. 1918 r. definiował się zazwyczaj negatywnie: nie poprzez idee liberalne, którym hołdował, ale te, przeciw którym się opowiadał: katolicyzm, marksizm itd. Genetycznie partie tego nurtu wywodziły się z liberalizmu, ideologicznie jednak oddalały się od niego przez dziesięciolecia. Ich liberalizm zatem, tak jak ich nacjonalizm, różnił się natężeniem w zależności od kontekstu narodowego i lokalnego, aktualnych okoliczności i specyfiki konkretnej organizacji.

Dalsze rozwarstwienie społeczne oraz postępujące uzależnienie polityki od grup interesu doprowadziło do kolejnych podziałów na przełomie wieków, gdy ruch agrarny oraz socjalno-pracowniczy zaczął wyłamywać się z obozu liberalnego⁷⁸. Przynajmniej w Czechach doszło do całkowitego rozłamu unieważniającego wspomniany trójpodział sceny politycznej. Niemieccy agrariusze pozostali związani z innymi partiami „narodowymi”, natomiast w Słowenii podobny proces rozpoczął się dopiero po 1918 r. i nigdy nie dobiegł końca.

Po Wielkiej Wojnie

W II połowie XIX w. warunki polityczne i rozwiązania instytucjonalne ewoluowały w stronę system politycznego opartego na masowym uczestnictwie. Proces ten przebiegał w różnym tempie i różnymi drogami, niemniej kierunek wszędzie okazywał się podobny i „polityka według nowego klucza” (jak to ujął Carl E. Schorske) była już na przełomie wieków faktem dokonany, z którym należało się liczyć w całej Europie Środkowej. Stopniowa transformacja system partyjnego stanowiła wyzwanie tak dla tradycyjnych liberałów, jak i konserwatystów próbujących przekształcić się w partie masowe, aby przetrwać w nowych okolicznościach. Wysiłki te mogły też przyczynić się do poważnych mutacji ideologicznych, czasem daleko odbiegających od XIX-wiecznego liberalizmu. Zmiany strukturalne i nowe prądy ideowe miały dalekosiężne skutki i mogły wpływać na przekształcenia w łonie samego pojęcia „liberalny”. Co więcej, tym procesom często towarzyszyło

⁷⁸ D. Brandes, *Die Tschechoslowakischen National-Sozialisten*, w: *Die Erste Tschechoslowakische Republik...*, p. 101–153; P.M. Judson, *Guardians of the nation. Activists on the language frontiers of imperial Austria*, Cambridge 2006, s. 69.

powstawanie nowych partyjnych etykiet mających zamaskować liberalizm lub też podkreślić odejście od niego.

Omawiany tu „zwrot nacjonalistyczny” środkowoeuropejskich narodowych liberałów z przełomu wieków miał swój ciąg dalszy w okresie międzywojennym. Gdy demokracja stała się zinstytucjonalizowaną formą życia politycznego, siły, które można określić jako spadkobierców narodowych liberałów, znów przybrały nowe nazwy. Ich wciąż niezbyt udane wysiłki przekształcenia się w partie masowe odbywały się często pod szyldem „demokratów” lub „narodowych demokratów”.

Widać to dobrze na przykładzie liberałów słoweńskich, którzy w 1918 r. zjednoczyli się pod nazwą Jugosłowiańskiej Partii Demokratycznej (*Jugoslovenska demokratska stranka*), a także lewicowo-liberalnej Niemieckiej Partii Demokratycznej (*Deutsche Demokratische Partei*) oraz węgierskich Narodowych Demokratów (*Nemzeti Demokrata Párt*). W Austrii zmarginalizowana *Bürgerlich-demokratische Partei*, skupiająca nielicznych pozostałych wiedeńskich liberałów, została przyćmiona przez główną reprezentantkę austriackiego „trzeciego obozu”, otwarcie antysemitką Wielkoniemiecką Partię Ludową (*Grossdeutsche Volkspartei*), której główną składową byli wiedeńscy Narodowi Demokraci (*Nationaldemokraten*). W Czechosłowacji Narodowi Demokraci (*Československá národní demokracie*), bezpośredni następcy Młodoczechów⁷⁹ oraz Państwowych Postępowców, wchłonęli też część byłych członków partii postępowej oraz staroczeskiej. W sumie akcent kładziono coraz częściej na aspekt narodowy, podczas gdy liberalny bywał już całkowicie odrzucany. W kwestiach ekonomicznych spadkobiercy narodowych liberałów zwracali się teraz głównie ku narodowemu solidaryzmowi, a z czasem także ku korporacjonizmowi.

Częściowe odrzucenie schedy liberalnej wyróżniało Europę Środkową od Zachodu, zwłaszcza z uwagi na kierunek tego procesu: nie w stronę „nowego” lub „socjalnego liberalizmu” w stylu zachodnim, lecz ku postawom bliskim radykalnemu nacjonalizmowi. Wyjątkiem były tu Niemiecka Partia Demokratyczna i Niemiecka Partia Ludowa w Niemczech, które kontynuowały tradycje liberalne⁸⁰, choć w „rozwodnionej” postaci, a także i przede wszystkim Czechosłowacja, gdzie nacjonalistyczny zwrot nie był tak radykalny, a polityczne realia do pewnego stopnia odpowiadały tym w Skandynawii i na zachodzie Europy⁸¹. Jednak to prezydent Tomáš Masaryk i jego zwolennicy popierali kierunek, który „można by nazwać

⁷⁹ H. Lemberg, *op. cit.*, s. 68.

⁸⁰ Zob. B.B. Frye, *op. cit.*, s. 172.

⁸¹ B.M. Garver, *op. cit.*, s. 308.

socjal-liberalnym” (Milan Znoj)⁸², a nie bezpośredni spadkobiercy tradycji partii narodowo-liberalnych Narodowi Demokraci, których głównym punktem odniesienia był czeski nacjonalizm, i z którymi Masaryk pozostawał w ciągłym konflikcie.

Przełożył Adam Kożuchowski

⁸² Zob.: M. Znoj, *Depolitizace humanistické vize Evropy. Od Masaryka k volnému trhu*, w: *České vize Evropy? Manuál k naší evropské debatě*, ed. P. Hlaváček, Praha 2014; *The welfare state as a third way between capitalism and revolutionary socialism*, w: Z. Zudová-Lešková et al., *Theory and Practice of the Welfare State in Europe in 20th Century*, Prague 2014.